Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)

Turkish Mercenaries in Byzantine Army (11th-12th Centuries)

Yusuf AYÖNÜ[*]

ÖZET

VII. yüzyılda thema sisteminin kurulmasından sonra XI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar eyaletlerden gelen birlikler Bizans ordusunun asıl gücünü oluşturmaktaydı. Ancak bu tarihten sonra meydana gelen gelişmeler sonucunda thema kuvvetlerinin gücünün kırılmasının ardından ücretli askerlerin ön plana çıktığı görülmektedir. XI. Yüzyılın ikinci yarısında ise ücretli askerler ordunun aslî unsuru haline gelmiştir. Dönemin Bizans, Ermeni, Latin ve İslam kaynaklarındaki bilgilere göre XI. yüzyılın ikinci yarısında Bizans ordusunda İngiliz, Frank, Norman, Alman, Venedikli, Rus, Bulgar, Alan, Sırp, Gürcü, Ermeni, Peçenek, Kıpçak, Uz, Türkopol ve Selçuklu Türkleri gibi çok çeşitli milletlerden ücretli askerler bulunmaktaydı Bu makalede, Bizans imparatorluğunun siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan kapsamlı ve hızlı bir değişim geçirdiği XI-XII. yüzyıllarda imparatorluk ordusunda ücretli asker olarak görev yapan Türk unsurların ne şekilde ve hangi şartlar altında Bizans hizmetine girdikleri, ordudaki konumları ve faaliyetleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

•

ANAHTAR KELİMELER

Bizans İmparatorluğu, Peçenek, Kuman (Kıpcak), Uz, Selçuklu, Türkopol, Ücretli Türk Askerler

•

ABSTRACT

After the establishment of the theme system in 7th century, provincial forces became main corps of the Byzantine army. However as a result of some developments provincial forces lost their power in the imperial army hereafter mercenaries were distinguished. In the second half of the 11th century, mercenaries became principal unit in the army. According to the contemporary Byzantine, Armenian, Latin and Islam sources during this period there were a great number of mercenaries from various nations such as Frankish, Norman, Venetian, Russian, Bulgarian, Alan, Serbian, Georgian, Armenian, Pecheneg, Cuman, Uz, Turcopole and Selchukid in Byzantine army. In this article we attempted to set forth the Turkish mercenaries - their position and activities - in Byzantine army in 11th and 12th centuries in which political, social and economic aspect of the empire had changed rapidly and comprehensively.

---

[*] Arş. Gör. Dr., *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.*

•

KEY WORDS

Byzantine Empire, Pecheneg, Cuman (Kipchak), Uz, Selchukid, Turcopole, Turkish Mercenaries

Giriş

Uzun tarihi boyunca iç çekişmeler ya da dışarıdan gelen saldırılar karşısında zaman zaman büyük sarsıntılar geçirse de 1123 yıl ayakta kalabilen Bizans imparatorluğunun bu başarısının altında yatan en önemli faktörlerden birisi muhakkak ki, düşmanlarına karşı çok sayıda zafer kazanmasını sağlayan güçlü ordusu idi. İmparatorluğun diğer bütün kurumlarında olduğu gibi askerî sisteminde de tarihî süreç içerisinde bir takım değişiklikler oldu. Siyasal alandaki gelişmeler ve imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik durum ile bağlantılı olarak birliklerdeki askerlerin sayısı ve organizasyonu, savaş stratejileri, kullanılan silahlar ve ordunun etnik yapısı değişebilmekteydi[1]. Orta Bizans döneminde imparatorluk ordusu, sayıları çok fazla olmayan ve İstanbul'da bulunan merkez kuvvetlerinin yanı sıra thema[2] askerleri, müttefik ya da Bizans'a tâbi devletlerin gönderdiği yardımcı kuvvetler ve ücretli askerlerden oluşmaktaydı[3].

VII. yüzyıldan XI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar eyaletlerden gelen birlikler Bizans ordusunun asıl gücünü oluştururken bu tarihten sonra meydana gelen gelişmeler sonucunda thema kuvvetlerinin gücünün kırılmasının ardından sayıları hızla artan ücretli askerlerin ön plana çıktığı görülmektedir[4]. Yüzyılın ikinci yarısında ise ücretli askerler ordunun asli unsuru haline geldi. Dönemin Bizans, Ermeni, Latin ve İslam kaynaklarının ifade ettiğine göre XI. yüzyılın ikinci yarısında Bizans ordusunda İngiliz, Frank, Norman, Alman, Venedikli, Rus, Bulgar, Alan, Sırp, Gürcü, Ermeni, Peçenek, Kıpçak, Uz, Türkopol ve Selçuklu Türkleri gibi çok çeşitli milletlerden ücretli askerler bulunmaktaydı[5].

---

1 Tarihi süreç içerisinde Bizans savaş sisteminde ve ordu yapısında meydana gelen değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. John Haldon, *Byzantium at War AD 600-1453*, New York, 2003, s.47-60; aynı yazar, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current problems and Interpretations", *State, Army and Society in Byzantium*, VII, Ashgate: Variorum 1995, s.1-67.

2 VII. yüzyıldaki Müslüman fetihlerinin ardından (VII. yüzyıldaki Müslüman akınları ile ilgili olarak bkz. Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, s.67 vd.) İmparator Herakleios (610-641) tarafından kurulan ve Diokletian (284-305) dönemindeki eyalet idaresinin yeniden yapılandırılması olan thema sistemi, Bizans İmparatorluğunun topraklarının idarî bölümlere ayrılmasıdır. Thema sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991, s.89 vd.; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, I, Wisconsin 1978, s.175-176, 226-229.

3 Ian Heath, *Men at Arms Byzantine Armies AD 1118-1461*, London 1995, s.10-11.

4 Haldon, *age.*, s.16.

5 *Anonim Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, ed. ve İngilizce çev. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jarusalem*, London, 1962, s.9, 16; Mikhaêl Attaleiatês,

1. XI. Yüzyılın Başlarında Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler ve Ordudaki Konumları

İmparatorluk ordusunda ücretli asker olarak görev yapan çeşitli boylara mensup Türk topluluklarının Bizans hizmetine girmesi değişik yollarla olmuştur. İmparatorluğun Trakya'daki arazilerini yağmalayan Peçenek, Kuman ve Uzları askerî güç kullanarak durduramayan Bizans yönetimi genellikle arazi, para ve değerli hediyeler karşılığında onları kendi hizmetine alma yoluna gitmiştir. Kimi zaman da seferler sırasında esir düşenler vaftiz edildikten sonra Bizans saflarına katılmıştır[6].

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen bu Müslüman olmayan Türk topluluklarının dışında XI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'yu tedricen ele geçiren Selçuklu Türklerinin de Bizans hizmetine girdiklerini görmekteyiz. Selçuklu Türkleri, Bizans'ın batıdaki mücadeleleri sırasında maddi kazanç sağlamak amacıyla imparatorluk hizmetine girdikleri gibi özellikle iç mücadeleler sırasında tahtı ele geçirmek isteyen Bizans yöneticilerinin rakiplerini alt edebilmek için yüksek ücret karşılığında Anadolu'da faaliyetlerde bulunan Selçuklu beylerinin yardımına başvurduğunu bilmekteyiz[7]. Merkezî yönetim ile sürtüşme içinde olan bazı Selçuklu bey ve şehzadelerinin emrindeki kuvvetlerle Bizans imparatorluğuna sığınarak Bizans ordusunda görev aldıkları görüldüğü gibi[8], çok sık rastlanmasa da zaman zaman Anadolu'daki Türk topluluklarının kendi istekleri ile Bizans hizmetine girdikleri de vâkidir[9].

Kendi komutanlarının idaresinde ayrı birlikler halinde savaşa katılan Bizans ordusundaki ücretli Türk askerler çoğunlukla öncü kuvvet olarak görev

Historia, yay. Iôannês D. Polemês, Atina 1997, s.193, 201, 267, 271; İbnu'l-Esîr, *el Kâmil fi't-Târîh*, X, neşr. Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1386/1966, s.65; Türkçe çev. Abdülkerim Özaydın, X, İstanbul 1987, s.71; Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali el Hüseynî, *Ahbâr üd-Devletis-Selçukıyye*, Türkçe çev. Necati Lugal, Ankara 1999, s.33; Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, Türkçe çev. H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 2. Baskı, Ankara 1987, s.140.

6 Ioannes Kinnamos, *Historia*, Türkçe çev. Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001, s.8-9.

7 *Attaleiatês*, s.323 vd, 347-349, 457-459, 475 vd; Ioannes Skylitzes, *Synopsis Historiarum*, II, CSHB, yay. I. Bekker, Bonn 1839, s.708 vd, 711 vd, 736-737; Iôannês Zônaras, *Epitomê Istoriôn*, III, yay. Iordanês Grêgoriadês, Atina 1999, s.227-229, 233, 235-237; Nikêforos Vryennios, *Ylê Istorias*, Dêmêtrês Tsougkarakês-Despoina Tsougklidou, Atina 1996, s.125 vd., 171 vd, 235 vd, 259, 265 vd.

8 *Attaleiatês*, s.255-257; *Zônaras*, s.209-211; *Vryennios*, s.73-75; *Skylitzes*, II, s.685-686; *Mateos*, s.137-138; ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, II, Ankara 1994, s.709-710

9 *Kinnamos*, s.13; ayrıca bkz. Nevra Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri", *Cogito*, Sa. 29, İstanbul 2001, s.83.

yapmışlardır. Ok kullanma konusunda usta olmaları dolayısıyla Bizans yönetimi onların bu maharetlerinden faydalanma yoluna gitmiştir. Gerçekten de savaş sırasında yağdırdıkları oklarla düşmanın saflarını bozmak suretiyle rakiplerine karşı Bizans birliklerine önemli bir avantaj sağlamaktaydılar[10].

Bizans ordusunda görev yapan Türkler, Bizans'ın diğer düşmanları (Haçlılar, Batıdaki Slav kavimleri ve Ermeniler[11]) ile olduğu kadar kendi soydaşları, hatta kendi boylarına karşı da Bizans saflarında savaşmışlardır[12]. Anadolu'daki Selçuklu-Bizans mücadelelerinde Peçenek, Kuman ve Uzların Selçuklulara karşı Bizans ordusunda görev yapmaları çok sık rastlanan bir durumdur. Bunun dışında 1091 Nisanı'nda Kumanların Peçenekleri neredeyse tamamen imha etmeleri[13] ya da doğrudan Kumanlar üzerine düzenlenen seferler sırasında Bizans ordusunda Kuman birliklerinin bulunması[14] gibi durumlara da rastlanmaktadır. Aynı şekilde Anadolu kökenli Türklerin Danişmendliler ya da Selçuklular üzerine düzenlenen seferler sırasında Bizans ordusunda yer aldıklarına dair bilgiler de kaynaklarda mevcuttur[15].

2. Malazgirt Savaşı Öncesinde Bizans Ordusundaki Türk Kuvvetlerinin Durumu

II. Nikephoros Phokas (963-969), I. Ioannes Çimiskes (969-976) ve nihayet II. Basileos (976-1025)'un sergilemiş oldukları dirayet ve ortaya koydukları başarılı icraatlar sonucunda XI. yüzyılın başlarında Bizans imparatorluğu güçlü ordusu ile alt edilemez bir güç olarak telakki edilmekteydi[16]. Ancak, II. Basileos'un ardından tahta oturan zayıf ardılları döneminde siyasî, iktisadî ve sosyal alanlarda meydana gelen sarsıntı Bizans askerî sisteminin de hızla çökmesine neden oldu. Bu gerileyiş VIII. Konstantinos'un (1025-1028) iktidarı ile başlayan uzun barış döneminin bir sonucu idi. Bu dönemden itibaren Bizans ordusundaki en belirgin değişim thema askerlerinin sayısındaki azalmadır. Bu durum, başkent-

---

10 Heath, *Men at Arms Byzantine Armies AD 886-1118*, London 1979, s.39.

11 *Kinnamos*, s.61, 96.

12 *Kinnamos*, s.10, 12-13.

13 A. Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s.214 vd.; aynı yazar, *Çaka, Orta Zamanda İzmir ve Yakınındaki Adaların Türk Hakimi*, İstanbul, 1936, s.22-23 ; Işın Demirkent, *Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s.5; A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, II, Wisconsin 1976, s.385; Michael Angold, *The Byzantine Empire*, New York 1988, s.110-111; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev. Fikret Işıltan, 3. Baskı, Ankara 1991, s.332-333; Robert Browning, The *Byzantine Empire*, Washington DC. 1992, s.160; J.M. Hussey, "The Later Macedonians, The Comneni and the Angeli 1025-1204", *CMH*, IV, Cambridge 1966, s.214.

14 *Kinnamos*, s.74-75.

15 *Kinnamos*, s.12-13; Niketas Khoniates, *Historia*, Türkçe çev. Fikret Işıltan, *(Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Ankara 1995, s.12-13.

16 Ostrogorsky, *age.*, s.296.

teki aristokrat sınıf ve eyaletlerdeki büyük toprak sahipleri arasındaki mücadele[17] ile ilgili olduğu kadar, fetihlerin durduğu bu dönemde yaptıkları hizmet karşılığında bazı vergilerden muaf tutulan kalabalık sayıdaki thema kuvvetlerinin ekonomik açıdan devlete ağır külfet oluşturmalarından kaynaklanmaktaydı.

IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055), devletin masraflarını kısmak ve vergi gelirlerin arttırmak amacıyla paranın değerini düşürmesinin yanı sıra vergi muafiyeti ayrıcalıklarına son vermek için thema kuvvetlerindeki asker sayısını azalttı[18]. Böylece VII. yüzyıl öncesinde olduğu gibi yeniden ücretli askerler önem kazandı. Ücretli askerler savaş konusunda yerli askerlerden daha tecrübeliydiler. Ayrıca çoğunlukla kendi komutanlarının emrindeki bu birliklerin sevk ve idaresi daha kolaydı. Ancak farklı ırklara mensup bu kuvvetler savaşlarda yerli askerler kadar sadakat ve istekle savaşmıyorlardı.

Doğuda Ermeni topraklarının ilhakı sonucunda doğrudan Selçuklu Türkleri ile karşı karşıya kalınması gibi Bulgar ülkesi topraklarının imparatorluk arazisine katılmasının ardından kuzeyde Bulgar ve Rusların yerini alan Peçenek, Kuman ve Uzlar ile Bizans imparatorluğu arasında bir tampon bölge kalmamış oluyordu. 1048 yılında Tuna'nın güneyine inen Peçeneklere karşı koyabilecek güce sahip olmayan imparator, onları Bizans arazilerine yerleştirmek suretiyle kuzeyden gelebilecek diğer göçebe unsurlara karşı sınır muhafazasını sağladığı gibi imparatorluk topraklarını da Peçenek akınlarından korumayı amaçlamıştır. Ancak Bizans hizmetine girmiş olmaları Peçeneklerin imparatorluk arazilerini yağmalamalarına engel olmadı. Bu akınları önlemek için güç kullanmaya karar veren IX. Konstantinos Monomakhos, Peçenekler karşısında birkaç defa yenilgiye uğradıktan sonra Peçenek beylerine unvan, arazi, para ve değerli armağanlar vermek suretiyle onları barışa razı edebildi[19].

Bizans ordusunda görev yapan Peçenek askerleri bu dönemde yalnızca kuzey sınırının muhafazasında değil aynı zamanda Anadolu'da Selçuklu Türklerine karşı da kullanılmışlardır. Ancak bu uygulama her zaman başarılı bir sonuç vermiyordu. Nitekim İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde

---

17 Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", Bizans Tarih Yazıları, İstanbul 2005, s.13-14; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor and the Process of Islâmization from Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971, s.26, 76-78.

18 Ostrogorsky, *age.*, s.307; Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, California 1995, s.40.

19 Ostrogorsky, *age.*, s.309-310; Yonca Anzerlioğlu, "Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s.221-222.

Selçuklulara karşı savaşmak üzere Anadolu yakasına geçirilen 15.000 kişilik Peçenek atlısı bu görevi kabul etmeyerek atları üstünde Boğazı geçip tekrar Rumeli sahiline çıkmışlar ve Tuna kıyılarına dönmüşlerdi[20].

Söz konusu dönemde Karadeniz'in kuzeyinden gelen Türk topluluklarının yanı sıra Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Türkmen topluluklarından bazılarının da Bizans ordusunda ücretli asker olarak görev yaptıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Bunlardan ilki VI. Mikhail (1056-1057) döneminde yanındaki kuvvetlerle Bizans hizmetine giren Hanoğlu Harun'dur. İmparator tarafından kendisine unvanlar verilen Harun, VI. Mikhail'in ardından I. Isaakios Komnenos (1057-1059) döneminde de Bizans hizmetinde bulunmuştur. IX. Konstantinos Monomakhos'un iktidara gelmesinden sonra imparatora karşı suikast girişiminin ortaya çıkmasının ardından Harun, Diyarbakır bölgesindeki Türklere karşı savaşmakla görevlendirilerek merkezden uzaklaştırıldı. Bundan sonra Harun'un Bizans saflarını terk ederek Halep hâkimi ile ittifak yaptığını görmekteyiz. Çok geçmeden doğudaki Bizans topraklarına akınlar düzenleyen Türkmenlere katılan Harun, 1068 yılında Membic civarında IV. Romanos Diogenes ile de savaşmıştır[21].

Malazgirt savaşı öncesinde emrindeki kuvvetlerle Bizans hizmetine giren diğer bir Selçuklu beyi, Selçuklu sultanı Alparslan'ın eniştesi Erbasan'dır. Selçuklu sultanı ile aralarında çıkan anlaşmazlık nedeniyle ülkesinden kaçarak 1070 yılında Anadolu'ya giren Erbasan, Sivas yakınlarında karşısına çıkan Manuel Komnenos'u mağlup ve esir ettikten sonra onun teklifi üzerine yanındaki kuvvetler ile birlikte İstanbul'a giderek Bizans imparatorunun hizmetine girdi[22]. Sonraki on yıl içerisinde Bizans kaynaklarında ismi zikredilen Erbasan'ın akıbeti bilinmemektedir.

1068 yılında İmparatoriçe Eudokia ile evlenerek Bizans tahtına oturan IV. Romanos Diogenes'in en büyük amacı yaklaşık elli yıl boyunca kan kaybeden imparatorluğu II. Basileos dönemindeki günlerine kavuşturmaktı. Bu hırslı

---

20 Zônaras, III, s.143. Zonaras'ın eserindeki bu kayıt biraz abartılı görünmektedir. Zira bu kadar kalabalık bir kuvvetin atları üzerinde boğazı yüzerek geçmeleri mantıken mümkün değildir.

21 *Attaleiatês*, s.177 vd.; ayrıca bkz. Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Türkçe çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 116-118; Mükrimin Halil Yınanç, Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1934, s.37.

22 *Attaleiatês*, s.255-257; *Zônaras*, s.209-211; *Vryennios*, s.73-75; *Skylitzes*, II, s.685-686; *Mateos*, s.137-138; Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mîr'âtü'z- Zeman fî Tarih'il Âyan*, yay. Ali Sevim, Ankara 1968, s.146-147; ayrıca bkz. Merçil, *agm.*, s.709-710; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s.25-26; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, XIII, 1958, s.129; John Laurent, "Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans", Türkçe çev. Y. Yücel, *Belleten*, LII/202, (1988), s.220.

genç Bizans imparatoru özellikle Anadolu'daki Türk varlığına son vermek için büyük çaba sarf etmiştir. İmparator, Malazgirt'teki hezimet ile biten son seferinden önce Anadolu'ya iki büyük sefer daha düzenlemişti. Bu seferlerde kalıcı bir sonuç elde edemeyen Diogenes, nihayet topladığı büyük ordu ile doğrudan Selçukluların merkezine giderek bu soruna kesin bir çözüm bulmak niyetindeydi. 1071 yılında İstanbul'dan ayrılan imparatorun ordusunda kalabalık sayıdaki farklı milletlere mensup ücretli askerler içerisinde Peçenek ve Uzlar da yer almaktaydı. Bizans yazarlarından Attaleiates, Malazgirt meydan savaşından önce ayın olmadığı bir gece Bizans ordugahının etrafından dolanarak taciz okları atan Selçuklu askerleri ile Bizans ordugahındaki Peçenek ve Uzların birbirlerine çok benzediklerini ve o karışıklık içerisinde Türklerin Bizans karargahına girmeleri halinde kovalayan ile kovalananın birbirinden ayırt edilemeyeceğini ifade etmektedir[23]. Başka bir Bizans tarihçisi Zonaras da aynı şekilde eserinde savaştan önce bir gece Selçuklu kuvvetlerinin Bizans karargahının etrafında çığlıklar atarak dörtnala koşuşturduklarını ve ertesi sabah Uzlardan bir grubun Selçuklularının tarafına geçtiğini kaydetmektedir[24]. Ancak buna rağmen Bizans ordusundaki Peçenek ve Uzların büyük çoğunluğu sonuna kadar Bizans saflarında çarpışmışlardır[25]. Sayıları hakkında İslam ve Bizans kaynaklarında kesin rakamlar verilmese de olayların anlatımında kullanılan ifadelerden bu sefer sırasında Bizans ordusunda binlerce Peçenek ve Uz ücretli askeri bulunduğu anlaşılmaktadır[26].

3. Malazgirt Savaşı Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Bizans ordusunun Malazgirt savaşında uğradığı ağır yenilgi, geleneksel Bizans ordu yapısını temelinden değiştirmiştir. Bu savaş sırasında neredeyse tamamen imha edilen merkezî imparatorluk ordusu (Tagmata) ve thema kuvvetleri tarih sahnesinden tamamen çekilmeye başlamıştır. Özellikle thema kuvvetlerinin gücünü yitirmesi imparatorluğun doğu sınırlarını savunmasız bırakmış ve Malazgirt'ten birkaç yıl sonra Selçuklu Türklerinin Orta ve Doğu Anadolu bölgelerini ciddi bir direniş ile karşılaşmadan hakimiyet altına almalarını sağlamıştır.

---

23 *Attaleiatês*, s.279.

24 *Attaleiatês*, s.281; *Zônaras*, s.215.

25 Heath, *age.*, s.27.

26 Malazgirt savaşında her iki taraf ordularının genel durumları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler)*, Ankara 1988; "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", Türkçe çev. Zeynep Kerman, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 1972, s.77-100.

IV. Romanos Diogenes'in iktidardan indirilmesi ile başlayıp I. Aleksios Komnenos'un iktidara gelmesine kadar iç mücadelelerle geçen on yıllık süre içinde Bizans imparatorlarının ya da Bizans tahtını ele geçirmek için harekete geçen Bizans soylularının ücretli asker olarak yoğun bir biçimde Selçuklu Türklerini kullandıklarını görmekteyiz. VII. Mikhail Dukas (1071-1078) Anadolu'daki Türk tehlikesine karşı Batı'dan askeri yardım almak için bir yandan papalık nezdinde girişimlerde bulunurken, diğer yandan iktidarına karşı baş kaldıran rakipleri ile olan mücadelesinde Anadolu'daki Türk beylerinden yardım istemekten çekinmiyordu[27]. Nitekim 1073 yılında emrindeki az sayıdaki kuvvet ile VII. Mikhail'in iktidarına son vermek için harekete geçen ücretli Norman komutanı Roussel de Bailleul, ancak o sıralarda Orta Anadolu'da faaliyetlerde bulunan ve imparator tarafından yardıma çağırılan Artuk Bey tarafından mağlup edilerek etkisiz hale getirilebildi. Artuk Bey'in Bizans'a teslim etmeyerek eşinin ödediği fidye karşılığı serbest bıraktığı Roussel de Bailleul, çok geçmeden Bizans yönetimi için yeniden tehlike oluşturduğunda, bu kez bir başka Selçuklu beyi Tutak Bey tarafından ele geçirilerek Bizans'a teslim edilmişti[28].

Roussel'in ayaklanmasını Artuk ve Tutak beyler sayesinde bastıran VII. Mikhail, 1078 yılında iktidarı ele geçirmek üzere harekete geçen Anadolu orduları komutanı Nikephoros Botaneiates'e karşı bu kez Süleymanşah'ın desteğine başvurdu. İmparator ile anlaşan Süleymanşah, Nikephoros Botaneiates'i İznik yakınlarında sıkıştırdığında Bizans generalini kurtaran yanındaki Selçuklu şehzadesi Erbasan oldu. Süleymanşah'ı, Erbasan aracılığıyla ikna edip kendi tarafına çeken Nikephoros Botaneiates, Selçuklu kuvvetleri ile İstanbul üzerine yürüyerek iktidarı ele geçirdi[29]. Kendisine eşlik eden Selçuklu askerlerine karşı

---

[27] İmparatorluk ordusunda görev yapan daimî ücretli Türk askerlerin dışında Bizans yönetimi gerektiğinde Anadolu ya da Balkanlardaki Türk topluluklarından destek almıştır. Bu gibi askerî yardımlar bir devlete tâbi hükümdarın yükümlüğü gereği gönderdiği yardımcı kuvvetler değil, belirli bir ücret karşılığı gönderilen birlikler ya da yapılan hizmetlerdir. Bu sebeple bunları da ücretli asker olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.

[28] *Attaleiatês*, s.323 vd, 347-349; *Skylitzes*, II, s.708 vd, 711 vd.; *Zônaras*, s.227-229; V*ryennios*, s.125 vd., 171 vd.; A. Komnena, *The Alexiad of the Princess Anna Komnena*, Türkçe çev. Bilge Umar, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Aleksios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul 1996, s.17 vd.; ayrıca bkz. Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVII/101, (1962), s.126; İbrahim Artuk, *Artuk Beğ*, Ankara 1988, s.15 vd.; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s.47 vd.; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s.67-68; Yınanç, *age.*, s.57-58; Vryonis, *age.*, s.107-108.

[29] *Attaleiatês*, s.457 vd.; *Vryennios*, s.235 vd.; *Zônaras*, s.233, 237; Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (G. Barhebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, İngilizce'den Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, I, Ankara 1987, s.327 vd.; ayrıca bkz. D. I. Polemis, "Notes On Eleventh-Century Chronology (1059-1081), *BZ*, LVIII, (1965), s.69 vd.; Ostrogorsky, *age.*, s.322; G. Leiser, "Sulayman b. Kutulmish", *EI*[2], IX, Leiden 1997, s.825-826.

çok cömert davranan Botaneiates, Üsküdar'daki karargahlarında şenlikler düzenleyip eğlenen bu birlikleri sık sık İstanbul'a davet ederek onlara bolca hediyeler vermişti. Bizans'ın Balkanlardaki topraklarına tamamen hâkim olduktan sonra imparatorluk iddiasında bulunan Nikephoros Bryennios'a karşı da Botaneiates yine *"Bithynia'dan İznik'e kadar olan bölgenin hakimi olan Türklerin reisi Kutalmışoğlu Süleyman ve Mansur'u"* yardıma çağırdı. Süleymanşah'ın gönderdiği 2000 kişilik kuvvet Trakya'daki Kalavria savaşında önemli bir rol oynayarak savaşın kazanılmasını ve Bryennios'un esir edilmesini sağlamıştı[30].

4. Komnenos Hanedanı Döneminde Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler

I. Aleksios Komnenos, II. Ioannes Komnenos ve son olarak I. Manuel Komnenos'un yüz yıl süren iktidarları sırasında Bizans imparatorluğu eski askerî ve siyasî gücünü büyük oranda yeniden kazandı. Askerî alandaki reformlar ve yeni savaş stratejisi sayesinde bu dönemde büyük çaplı toprak kazançları elde edildi ve bu kazanımların imparatorluk ekonomisine olumlu katkıları oldu. İmparatorluk, özellikle Anadolu'da Selçuklular ile baş edebilecek duruma geldi. Bir başka ifadeyle Komnenos hanedanı döneminde Bizans imparatorluğu soluk alma ve yaralarını sarma fırsatı buldu. Ancak 1176 yılında Türkiye Selçukluları karşısında Myriokephalon'daki ağır yenilgi Komnenos hanedanı imparatorlarının kurmuş oldukları güçlü siyasî ve askerî yapıyı çökertti. Bu tarihten 1453 yılında İstanbul'un feth edilerek Bizans imparatorluğunun son buluşuna kadar geçen yaklaşık üç yüz yıllık dönem boyunca Bizans yönetimi, Türkler karşısında sürekli toprak kaybettikleri başarısız bir savunma politikası takip etmiştir. Komnenos hanedanı dönemindeki askerî başarıların altında yatan en önemli faktör yeniden organize edilen güçlü ordu idi. Bu yeni dönemde de imparatorluk ordusunda kalabalık sayıda ücretli Türk askerler bulunmaktadır.

Anna Komnena değerli eserinde henüz İmparator Botaniates'in iktidarı döneminde babasının Bizans yönetimine karşı ayaklanan Nikephoros Bryennios'a karşı çıktığı ilk seferinden bahsederken Bizans ordusunun durumunu şu ifadelerle belirtmektedir:

---

30 *Attaleiatês*, s.457-459, 475 vd.; *Skylitzes*, II, s.736-737; *Vryennios*, s.259, 265vd.; *Zônaras*, s.235-237; *Alexiad*, s.23 vd.; ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s.55; Laurent, *agm.*, s.225; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s.90; Vryonis, *age.*, s.106; Walter Emil Kaegi, "The Contribution of Archery to Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, XXXIX, January 1964, s.107; Türkçe çev. Yusuf Ayönü, "Anaolu'nun Türkler Tarafından Fethine Okçuluğun Katkısı", *TİD*, XVI, 2001, s.252.

"Çünkü Doğu'daki (Anadolu) birlikler, her yere sızmış olan ve Karadeniz ve Çanakkale Boğazı ve Ege Denizi ile Suriye Denizi, Saros/Seyhan ve diğer ırmaklar, özellikle Pamphylia (Antalya yöresi), Kilikya boyunda akan ve Mısır Denizi'ne dökülen ırmaklar arasındaki ülkenin hemen hemen tümüne egemen bulunan Türkler sebebine, öteye beriye dağılmış durumda idiler. İşte, doğu ordularının hali böyle idi; batıdakilerin haline gelince, onlar Bryennios yandaşlığına geçmişlerdi ve Rum imparatorluğunun (başkentteki yönetimin) elinde ancak, kesinlikle önemsiz, küçük bir ordu kalmıştı. Gerçekten ona (Alkesios Komnenos) kalmış bulunan, Ölümsüzlerden küçük bir bölüm; bunlar daha dün denecek bir zamanda (askerlik eğitimine başlamış) bir kılıca ve bir mızrağa el sürmüş idiler; Khoma/Gümüşsu'dan pek az sayıda birkaç asker ve savaşçı sayısı pek düşüğe inmiş bir Keltler birliği"[31].

Bizans ordusunun bu dönemde içinde bulunduğu durumu çok açık bir şekilde ortaya koyan Anna, Bryennios'un ordusunda ise sahip olduğu kalabalık kuvvetlerin dışında İskitlerin (Peçenek, Kuman) bulunduğunu belirtmektedir. Bryennios, İskitlere savaş başlar başlamaz, düşmanı arkadan kesintisiz ok yağmuruna tutarak bunaltma görevi vermişti. Bryennios'un güçlü kuvvetleri karşısında ilk çatışmada yenik düşen Aleksios, ancak İmparator Botaniates'in talebi üzerine Süleymanşah tarafından gönderilen Selçuklu kuvvetlerinin yardıma gelmesinden sonra durumunu toparlamış ve Selçuklu kuvvetleri sayesinde savaşı kazanarak rakibini esir edebilmişti[32].

Komnenos hanedanı döneminde de Karadeniz'in kuzeyinden gelen Türk topluluklarının Bizans ordusundaki varlığı devam etti. I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) Trakya'daki imparatorluk arazilerini Peçenek tehditinden koruma konusundaki azmi pahalıya patlasa da sonunda Bizans altınları ödemek suretiyle Peçeneklerin ücretli asker olarak kendi hizmetine girmelerini sağlamış, böylece onları imparatorluk için bir tehdit olmaktan çıkarmıştır. Bu durum oğlu II. Ioannes Komnenos'un (1118-1143) iktidarına kadar devam etmiştir[33]. Bu dönemde Peçenekler dışında Kumanların da Bizans hizmetinde olduğunu görmekteyiz. 1091 Nisanı'nda Levinion'da Peçenekleri imha eden Bizans ordusunda en azından kırk bin Kuman mevcuttu[34].

---

31 *Alexiad*, s.25-26

32 *Alexiad*, s.28, 31 vd.

33 John W. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army : 1081-1180*, Leiden: Brill, 2002, s.81

34 Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.214 vd.; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Ankara 1981, s.165.

I. Aleksios Komnenos döneminde ücretli Türk askerler konusundaki en önemli gelişmelerden birisi de Türkopoller (Türkoğulları) dir. Türkopol, XI. yüzyılın sonlarından itibaren Bizans ordusunda görev yapan Hıristiyanlaştırılmış Türk paralı askerlerine verilen isimdir[35]. Yunanlı tarihçi Alexios G.C. Savvides, "*Ekkhristianismenoi Tourkofônoi Misthoforoi sta Vyzantina kai sta Latinika Strateumata tês Anatolês*" başlıklı makalesinde "Tourkopouloi" kelimesinin Bizans ordusundaki Türklerden oluşan askerî birlik için kullanıldığını ve bu birliğin XI. yüzyılın sonlarından başlayarak özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bizans ve Doğulu Frenk kuvvetlerinde paralı askerlik yapan Turan kökenli ve Müslüman iken Hıristiyanlaştırılmış Türklerden ve bunların Grek kadınlarla olan evliliklerinden doğan çocuklarından oluştuğunu ifade etmektedir[36]. Buradan da anlaşılacağı gibi Türkopoller Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Bizans'ın Balkanlardaki arazilerine gelen Peçenek, Uz ve Kuman Türklerinin soyundan değil doğrudan Selçuklu Türklerinin soyundan gelmektedir[37]. Selçuklu ve Türkmen kuvvetlerinin savaş taktiklerini uygulayan Türkopollerin soydaşları gibi ok ve yay kullanma konusunda yetenekli olmaları onları Bizans ordusunda önemli bir unsur kılıyordu[38]. Başka bir ifadeyle Türkopoller, Bizans ordusunda ok, yay ve kargı gibi silahlar kullanan hafif süvari birlikleriydi[39].

I. Aleksios Komnenos'un oğlu ve halefi II. Ioannes Komnenos döneminde gerek Anadolu gerekse Trakya'dan gelen Türklerin Bizans ordusundaki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. 1134 yılında II. Ioannes Komnenos, Danişmendliler tarafından ele geçirilen Kastamonu üzerine gittiğinde ordusunda Selçuklu Sultanı Mesud'un gönderdiği ücretli askerler bulunmaktaydı. Ancak daha sonra Danişmendli Muhammed'in mektup yazarak Sultan Mesud'u ikna etmesi üzerine Selçuklu askerlerinin geceleyin Bizans karargahını terk etmesi sonucu güç duruma düşen imparator kuşatmayı kaldırarak Kirmasti çayı kenarındaki müstahkem mevkiye çekilmek zorunda kalmıştı[40].

---

35 Türkopoller hakkında genel bilgi için bkz. Konstantinos Amantos, "Tourkopoloi", *Hellênika*, 6, (1933), s.325-326; Amantos, *Skheseis Hellênôn kai Tourkôn apo tou Endekatou Aiônos mekhri tou 1821*, I, Atina 1955, s.49, 78; Aleksios G. C. Savvides, "Tourkopouloi", *MGE*, 51, (1988), s.121-122; Savvides, "Ekkhristianismenoi Tourkofônoi Misthoforoi sta Vyzantina kai sta Latinika Strateumata tês Anatolês" *VyzantinoTourkika Meletêmata*, Atina 1999, s.287-296; Nikostratos Kalomenopoulos, "Tourkopouloi", *MHelE*, 23, s.235.

36 Savvides, "Ekkhristianismenoi Tourkofônoi Misthoforoi", s.288-289; Savvides, "Tourkopouloi", s.121-122.

37 Savvides, "Ekkhristianismenoi Tourkofônoi Misthoforoi", s.289; Anzerlioğlu, *agm.*, s.224.

38 Savvides, "Ekkhristianismenoi Tourkofônoi Misthoforoi", s.289.

39 Elizabeth Zachariadou, "Tourkopouloi", *ODB*, III, New York-Oxford 1991, s.2100.

40 *Niketas*, s.13.

Danişmendliler üzerine çıktığı sefer sırasında Kastamonu ve Çankırı'yı yeniden Bizans topraklarına katan imparator, bundan sonra 1136/37 yılında Ermenilerin Bizans aleyhine faaliyetlerine son vermek amacıyla Kilikya seferine çıktı. Bu sefer sırasında imparatorun ordusunda Çankırı'nın ele geçirilmesinden sonra ücret karşılığında ordusuna kattığı Türkler de bulunmaktaydı[41]. Antakya'ya kadar ilerleyen II. Ioannes, 1138 yılı ilkbaharında Antakya çevresindeki Suriye şehirlerini ele geçirmek üzere harekete geçti. Bizâa, Esârib ve Kefertab'ı ele geçiren imparator, Kuzey Suriye'nin önemli kentlerinden Şeyzer üzerine yürüdü. Şeyzer yakınlarındaki Istrion (Gistrion=Medinetü'l-Cisr) yanında ordugahını kuran imparator şehir ele geçirildikten sonra burasını askerlerine ve özellikle şehri zapt eden Kumanlara yağmalattı. Bundan sonra Şeyzer'i kuşatan imparator, kalabalık sayıda kuvvet toplayan Şeyzer halkı inatla direnince birliklerini mensup oldukları milletlere göre kısımlara böldü. Çok çeşitli milletlerden ücretli askerler bulunan orduda Kumanlar ve önceki savaşlar sırasında Bizans ordusu saflarına geçen Selçuklu kuvvetleri de bulunmaktaydı. Böylece ayrılan kuvvetler birbirlerine yardımcı olacaklardı[42].

1143 yılı Nisan ayında II. Ioannes'in ölümünden sonra tahta geçen ailenin son temsilcisi I. Manuel Komnenos (1143-1180), Komnenos imparatorları arasında Anadolu'daki Türk varlığına son verme konusunda en kararlı olanıdır. Savaş meydanındaki cesareti ve atılganlığı etrafındakileri tehlikeye atacak ve bu sebeple Bizans tarih yazarları tarafından eleştirilecek kadar fazla olan I. Manuel'in kendisine olan aşırı güveni ihtiyatsızca davranmasına neden olmaktaydı. Bu ihtiyatsızlık Türkler üzerine düzenlediği son büyük seferinde doruk noktasına ulaşmış ve İmparator bu hatasını ağır bir yenilgi ile ödemiştir. Selçuklu tehlikesine kesin bir son vermek üzere büyük bir hazırlığa girişen "imparator birliklerini topladı ve bunları yeni hizmete alınanlarla takviye etti. Ayrıca başlıca Latinlerden ve Tuna İskitlerinden (Kuman) müteşekkil büyük bir ücretli orduda teşkil etti"[43]. Malazgirt savaşı öncesinde olduğu gibi, Myriokephalon'da da Bizans ordusunu pusuya düşürdükleri dar geçitte neredeyse tamamen imha eden Türkler, geride kalan kuvvetlerle geçici bir karargah oluşturarak nihai saldırıyı bekleyen imparatorun karargahı çevresinde geceleyin dolaşarak, "yüksek sesle, daha önce Hıristiyanlığı kabul ettikleri için veya ticarî çıkarları yüzünden Bizanslılara katılmış olan soydaşlarını kendi taraflarına geçmeye davet ettiklerinden" imparator hayatından ümidini kesmişti[44]. Geceyi korku içinde

---

41 *Niketas*, s.16; *Kinnamos*, s.13.
42 *Niketas*, s.17-19.
43 *Niketas*, s.123.
44 *Niketas*, s.129.

geçiren imparator ve yanındakilerin ertesi gün Sultan tarafından önerilen beklenmedik barış teklifi ile hayatlarını kurtardıklarını ifade eden Niketas'ın eserinde Bizans ordusunda ücretli asker olarak görev yapan Hıristiyan Türklerin soydaşlarının davetine uyarak imparatoru terk ederek Selçuklu tarafına geçtiklerine dair bir kayıt yer almamaktadır.

Sonuç

V. yüzyıldan başlayarak çeşitli Türk kavimlerinin (Hun, Hazar ve Bulgar) Bizans ordusunda görev yaptıkları bilinmektedir[45]. XI. yüzyıla gelindiğinde sayıları hakkında kesin rakamlar veremesek de Bizans ordusunda görev yapan ücretli askerlerin büyük bir kısmı Türklerden oluşmaktaydı. Bunlar içerisinde en kalabalık olanlar ise Peçeneklerdi[46].

Peçenek, Kuman ve Uzların dışında özellikle XI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Selçuklu Türklerinin yavaş yavaş Bizans ordusunda ücretli asker olarak görev aldıklarını görmekteyiz. Bu ücretli Türk birlikleri Bizans'ın diğer düşmanlarına karşı savaştıkları gibi aynı savaş taktiklerini kullanmaları ve soydaşları gibi ok kullanma konusunda usta olmaları dolayısıyla kendi kavimlerine karşı kullanılmışlardır. Özellikle savaş zamanlarında orduya dahil edilen kalabalık sayıdaki ücretli Türk askerler zaman içinde Bizans ordusunun düzenli birlikleri haline gelmiştir. Düzenli ilk Türk paralı askerî birliklerinin I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde oluşturuldukları ve bu birliklerin 1097 yılında Bizans ve Haçlı kuvvetlerinin Selçuklu başkenti İznik'i kuşatmaları sırasında görev yaptıkları bilinmektedir[47]. Sonuç olarak uzun tarihi boyunca belirli dönemlerde yoğun olarak ücretli askerlerden yararlanma yoluna giden Bizans imparatorluğu ordusunda çok çeşitli milletlere mensup unsurlar görev yapmıştır. XI.-XII. yüzyıllar, hemen her dönem imparatorluk ordusunda görev yapan Türk kavimlerinin sayı olarak en kalabalık oldukları dönemdir. ©

---

45 Anzerlioğlu, *agm.*, s.220-221; Haldon, *age.*, s.42-43.

46 Heath, *age.*, s.23.

47 *Alexiad*, s.328; ayrıca bkz. Savvides, "Ekkhristianismenoi Tourkofônoi Misthoforoi", s.290; krş. Anzerlioğlu, *agm.*, s.224.

KAYNAKLAR

Amantos, Konstantinos, "Tourkopoloi", *Hellênika*, 6, (1933), s.325-326.

__________, *Skheseis Hellênôn kai Tourkôn apo tou Endekatou Aiônos mekhri tou 1821*, I, Atina 1955.

Angold, Michael, *The Byzantine Empire*, New York 1988.

Anonim Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum, ed. ve İngilizce çev. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jarusalem*, London, 1962.

Anzerlioğlu, Yonca, "Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 218-232.

Artuk, İbrahim, *Artuk Beğ*, Ankara 1988.

Attaleiatês, Mikhaêl, *Historia*, yay. Iôannês D. Polemês, Atina 1997.

Birkenmeier, John W., *The Development of the Komnenian Army:1081-1180*, Leiden: Brill, 2002.

Browning, Robert, The *Byzantine Empire*, Washington DC. 1992.

Cahen, Claude, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", Türkçe çev. Zeynep Kerman, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 1972, s.77-100.

__________, *Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979.

Demirkent, Işın, *Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.

__________, "1071 Malazgirt savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", Bizans Tarih Yazıları, İstanbul 2005, s.1-15.

Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (G. Barhebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, İngilizce'den Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, I, Ankara 1987.

Haldon, John, *Byzantium at War AD. 600-1453*, New York 2003.

__________, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current problems and Interpretations", *State, Army and Society in Byzantium*, VII, Ashgate: Variorum 1995, s.1-67.

Heath, Ian, *Men at Arms Byzantine Armies AD 886-1118*, London 1979.

__________, *Men at Arms Byzantine Armies AD 1118-1461*, London 1995.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Türkçe çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970

Hussey, J.M., "The Later Macedonians, The Comneni and the Angeli 1025-1204", *Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge 1966, s. 193-249.

İbnu'l-Esîr, e*l Kâmil fi't-Târîh*, X, neşr. Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1386/1966; Türkçe çev. Abdülkerim Özaydın, X, İstanbul 1987.

Kaegi, Walter Emil, "The Contribution of Archery to Turkish Conquest of Anatolia",*Speculum*, XXXIX, January 1964, 96-108; Türkçe çev. Yusuf Ayönü,

"Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethine Okçuluğun Katkısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, 2001, s.239-253.

Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, 1958, s.117-130.

__________, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Kalomenopoulos, Nikostratos, "Tourkopouloi", *MHelE*, C. 23, s.235.

Khoniates, Niketas, *Historia*, Türkçe çev. Fikret Işıltan, *(Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Ankara 1995.

Kinnamos, Ioannes, *Historia*, Türkçe çev. Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001.

Komnena, Anna, *The Alexiad of the Princess Anna Komnena*, Türkçe çev. Bilge Umar, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Aleksios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul 1996.

Kurat, A. Nimet, *Çaka, Orta Zamanda İzmir ve Yakınındaki Adaların Türk Hakimi*, İstanbul, 1936.

__________, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.

Laurent, John, "Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans", Türkçe çev. Y. Yücel, *Belleten*, LII/202, (1988), s. 219-226.

Leiser, G., "Sulayman b. Kutulmish", *Encyclopedia of Islam*, IX, Leiden 1997, s.825-826.

Merçil, Erdoğan, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, II, Ankara 1994, s.709-721.

Necipoğlu, Nevra, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri", *Cogito*, Sa. 29, İstanbul 2001, s.74-91.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev. Fikret Işıltan, 3. Baskı, Ankara 1991.

Polemis, D. I., "Notes On Eleventh-Century Chronology (1059-1081), *BZ*, LVIII, (1965), s.60-76.

Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali el Hüseynî, *Ahbâr üd-Devletis-Selçukıyye*, Türkçe çev. Necati Lugal, Ankara 1999.

Savvides, Aleksios G. C., "Tourkopouloi", *MGE*, 51, (1988), s.121-122.

__________, "Ekkhristianismenoi Tourkofônoi Misthoforoi sta Vyzantina kai sta Latinika Strateumata tês Anatolês" *VyzantinoTourkika Meletêmata*, Atina 1999, s.287-296.

Sevim, Ali, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVII/101, (1962), s.121-146.

__________, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.

Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mîr'âtü'z- Zeman fî Tarih'il Âyan*, yay. Ali Sevim, Ankara 1968.

Sümer,Faruk-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler)*, Ankara 1988.

Skylitzes, Ioannes, *Synopsis Historiarum*, II, CSHB, yay. I. Bekker, Bonn 1839.

Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Ankara 1981.

Treadgold, Warren, *Byzantium and Its Army 284-1081*, California 1995.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.

Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990.

Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, Türkçe çev. H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 2. Baskı, Ankara 1987.

Vasiliev, A.A., *History of the Byzantine Empire*, I-II, Wisconsin 1976-78.

Vryennios, Nikêforos, *Ylê Istorias*, Dêmêtrês Tsougkarakês-Despoina Tsougklidou, Atina 1996.

Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor and the Process of Islâmization from Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971.

Zachariadou, Elizabeth, "Tourkopouloi", *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, New York-Oxford 1991, s.2100.

Zônaras, Iôannês, *Epitomê Istoriôn*, III, yay. Iordanês Grêgoriadês, Atina 1999.